

Akademik Esad Duraković

Član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine /

Member of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina

esad_d@hotmail.com

UDK / UDC 28:316.42

Primljeno / Received: 10. 07. 2026.
Prihvaćeno / Accepted: 27. 07. 2026.

**REDUCIRANJE POJMA *ULEMA* NA VJERSKE AUTORITETE KAO
JEDAN OD VAŽNIH FAKTORA STAGNACIJE U
MUSLIMANSKOM SVIJETU**

**REDUCING THE CONCEPT OF THE *ULAMA* TO THAT OF
RELIGIOUS AUTHORITIES AS ONE OF THE MAJOR FACTORS
IN THE STAGNATION OF THE MUSLIM WORLD**

Sažetak:

U povijesti islamske civilizacije, naročito od 11. do 13. stoljeća, došlo je do diferencijacije pojma ulema. Taj pojam je povijesno situiran kao oznaka za učenjake samo u domenu religije, za vjerske autoritete, isključujući učenjake iz drugih naučnih oblasti/disciplina. Vremenom je formirana autoritativna klasa uleme, ili teologa izvan čijeg institucionalnog kruga ostaju svi drugi naučnici. Takva diferencijacija nauke neutemeljena je Kur'anom jer Kur'an sve nauke smatra islamskim u smislu da je zainteresiran za njih i on izražava jednako uvažavanje svih naučnika, odnosno nauka koje služe čovjeku i bave se u okvirima etičnosti proučavanjem Svijeta kao Božijeg stvaranja. To kur'ansko načelo važilo je u nekoliko prvih stoljeća islamske civilizacije (odnosno kulture) a ova naknadna podjela štetna je jer je ojačala autoritet samo vjerskih disciplina, nauka koje se bave proučavanjem islama, a degradirala je druge vrste nauka, osujećujući tako njihovu inventivnost, kreativnost iako je to očigledno neutemeljeno Kur'anom. Na tome tragu i danas svjedočimo pogrešnom razumijevanju i upotrebi sintagmi islamske nauke, nauke o islamu, islamske studije.

Ključne riječi: islamska civilizacija, islamske nauke, ulema, teologija

Summary:

In the history of Islamic civilization, particularly between the eleventh and thirteenth centuries, the concept of the ulama underwent a process of differentiation. Historically, the term came to denote scholars exclusively within the religious domain—that is, religious authorities—while excluding scholars from other scientific fields and disciplines. Over time, an authoritative class of ulama, or theologians, was formed, with all other scholars remaining outside its institutional framework.

Such a division of knowledge has no foundation in the Qur'an, since the Qur'an regards all branches of knowledge as Islamic insofar as it takes an interest in them and accords equal respect to all scholars and to all sciences that serve humankind and study the world as God's creation within an ethical framework. This Qur'anic principle prevailed during the first several centuries of Islamic civilization, or Islamic culture. The subsequent division proved harmful, however, because it strengthened the authority of religious disciplines alone—those concerned with the study of Islam—while diminishing the status of other branches of knowledge and thereby hindering their inventiveness and creativity, despite the fact that such a distinction is manifestly unsupported by the Qur'an. This legacy continues to be reflected today in the misunderstanding and misuse of such expressions as "Islamic sciences," "the sciences of Islam," and "Islamic studies."

Keywords: Islamic civilization, Islamic sciences, ulama, theology

Jedinstvo nauka u Kur'anu

Standardizirano je tokom minulih stoljeća da se termin *ulema* (علماء) odnosi samo na učenjake u domenu teologije i religijskih institucija a ne i na učenjake općenito. Takva „podjela“ ili diferencijacija nije utemeljena u Kur'anu jer riječ *ulema* dolazi od riječi *'alima* (korijen je *'lm*) čije osnovno značenje je *znati* – dakle *oni koji znaju, naučnici općenito*, bez ograničenja na jednu oblast/nauku, ili samo na određene oblasti/nauke.

Ima dosta ajeta koji svjedoče o neutemeljenosti ove potonje diferencijacije jer se pojam *ulema* u Kur'anu javlja u najširem značenju. Navodim samo jedan primjer: „... Allaha se zaista boje robovi Njegovi koji su učenjaci ...“¹

Dakle, ovdje se ne precizira oblast znanja ili određena nauka — naglasak je na skrušenosti i svijesti o Bogu koja proizlazi iz znanja općenito, a ne iz određene nauke.

Međutim, redukcionističko značenje pojma *ulema* kao vjerskih učenjaka/teologa formirano je izvan Teksta, tokom rane povijesti muslimanske civilizacije; to značenje nije utemeljeno u Kur'anu nego u društveno-institucionalnom razvoju islamske civilizacije. U njenom ranom periodu islamske civilizacije (od 7. do 9. stoljeća) *alim* je svaki priznati učenjak – od muhaddisa do astronoma. Kao primjeri, mogu se navesti veoma poznata imena: al-Havarizmi (oko 780-850), al-Kindi (oko 801-873), al-Farabi (oko 872-950), al-Razi (oko 865-925) i dr. Svi oni nazivali su se *'alim* ili *hakīm*. Tokom ranih stoljeća islama snažno se razvijaju posebne discipline kao nauke (tefsir, hadis, fikh, kelam i sl.) pa oni koji se bave tim disciplinama

¹ Kur'an, 35: 28 (انما يخشى الله من عباده العلماء).

formiraju se kao posebna klasa stručnjaka – onih koji se bave tumačenjem Objave i vjerskih normi. Ti ljudi vremenom dobijaju društvenu ulogu snažnih autoriteta i pojam *ulema* počinje se vezivati upravo za njih.

U isto vrijeme, naravno, postoje i drugi učenjaci (npr. matematičari, ljekari, astronomi, filozofi), ali se za njih češće koriste termini poput: *ḥukamā'* (mudraci/filozofi), *falāsifa* (filozofi), ili jednostavno '*ulamā' al-dunyā* (svjetovni učenjaci). To je već diferencijacija koja nije postojala u Kur'anu već je nastala „iz potrebe“ da se razlikuju religijski autoriteti od drugih znanstvenika. Ovo se učvršćivalo već u periodu od 9. do 11. stoljeća, odnosno u vrijeme snažnog formiranja pravnih škola i institucionaliziranja znanja pa se pojam *ulema* posebno veže za pravne škole (mezhebe), za sudstvo, medrese i dr. Naročito snažna institucionalizacija medresa javlja se od 11. do 13. stoljeća, kada je nastala i znamenita medresa Nizamija (1066. godine u Bagdadu) pod pokroviteljstvom Nizam al-Mulka po kome je i dobila naziv. Matematika, medicina, astronomija i druge „prirodne nauke“ više nisu središnji dio obrazovanja nego se razvijaju u manje utjecajnim školama i u privatnim krugovima. Razdvajanje nauka se tako učvrstilo a time i diferenciranje autoriteta. U osmanskome periodu diferencijacija je gotovo potpuna jer se uspostavlja čvrsta hijerarhija: muderisi, muftije, kadije, šejhu-l-islam. Druge vrste učenjaka (kao što su liječnici, astronomi i dr.) ostaju cijenjeni, ali više ne pripadaju ulemi u institucionalnom smislu.

Pojam *ulema* veže se za vjerske učenjake

Dakle, valja naglasiti da se pojam *ulema* čvrsto veže za *vjerske učenjake*. U Kur'anu nema formalne podjele na „vjerske“ i „nevjerske“ nauke jer Kur'an insistira na tome da *znanje općenito* vodi ka spoznaji Boga. To je poenta Kur'ana. Drugim riječima, kur'anski koncept '*ilm* je jedinstven, integralan, a kasnija podjela je historijska i funkcionalna. Pragmatični razlozi za tu podjelu sadržani su u „potrebi“ da se autoritativno tumači zakon, da se izdaju fetve, da se vodi religijski život. Time se formira *autoritet* i *institucija*. Negativna pojava toga je reduciranje integralnog i obuhvatnog pojma *ulema* na religijsku, na teološku elitu. U Kur'anu je naglasak na pobožnosti stjecanoj kroz znanje, i to je izuzetno pozitivno, a termin se historijski suzio zbog institucionalizacije religije.

Kur'an afirmira svako pozitivno znanje, nauku kao takvu. Ako fizičar, na primjer, proučava zakone svemira i kroz to dolazi do dubljeg razumijevanja stvarnosti, to je direktno u duhu kur'anskog poziva na razmišljanje o Bogu, o

Njegovom stvaranju.² Drugim riječima, fizičar jest ulema, kao i oni koji se bave drugim naukama. Problem nije u definiciji nego u funkciji jer historijski posmatrano – ulema je postala klasa ljudi koji imaju autoritet da govore o religiji i u ime religije. Druga vrsta naučnika u tome povijesnom razvoju nije uspjela osvojiti religijski autoritet. Tu nastaje razdvajanje: *znanje kao takvo vs religijski autoritet*. Vremenom se, dakle, dogodila ogromna promjena, gotovo sudbinski važna, a u kojoj ulema označava one koji tumače vjeru.

Bilo bi zanimljivo u ovome kontekstu razmatrati stavove dvojice možda najznamenitijih mislilaca u muslimanskoj povijesti – al-Gazalija i Ibn Rušda, ali bi nam to uzelo previše vremena. Uostalom, njihovi stavovi se veoma često elaboriraju u obilju literature; gotovo da su opća mjesta. Krajnje pojednostavljeno, ali tačno – to bi se moglo sažeti u stav al-Gazalija da (na primjer) fizičar jest koristan i potreban, ali on nije nužno vjerski autoritet. Ibn Ružd bi pak rekao: Ako fizičar dolazi do Istine demonstrativnim putem, onda je on među najvećim alimima.

U Kur'anu znanje nije samo informacija nego je ono *razumijevanje stvarnosti*, svijest o Bogu, i istovremeno je etička „transformacija“. Pozivajući se ponovo na već citirani ajet po kome se Boga boje oni robovi Njegovi koji su učeni, jasno proizlazi da kriterij nije naučna oblast nego je kriterij šta to znanje/nauka proizvodi u čovjeku. No, u današnjem muslimanskom svijetu fizičar ne spada u alime jer nije dio institucije koja definira religijski autoritet. U izvornom značenju – ne i aktualnom faktičkom – i naučnici u oblasti prirodnih nauka, na primjer, jesu ulema pod uslovom da njihovo znanje vodi ka dubokoj spoznaji istine. Filozofski i kur'anski posmatrano, diferencijacija uleme na način o kome ovdje govorim je neodrživa sa stanovišta Teksta iako ona jest društveno i institucionalno utemeljena jer je u povijesnom procesu određeno ko ima pravo da tumači vjeru i da izdaje norme. Kao što sam već rekao, to je bio put ka formiranju *klase uleme*. Ograničenje pojma je historijsko i funkcionalno, a ne kur'ansko.

Da uvedem jedan eklatantan primjer iz suvremenosti a koji izvrsno predstavlja problematiziranje pojma/klase uleme u onome smislu o kome ovdje vršim analizu.

Ilustrativno je navesti u tom smislu da danas u Sarajevu postoji institucija čiji naziv je *Fakultet islamskih nauka*. Jedini razlog zašto uzimam naziv ove institucije je to što se naročito u njenom slučaju ispoljava ova diferencijacija, a upravo tu bi trebalo očekivati prevladavanje diferencijacije budući da je

² Takvih ajeta ima dosta u Kur'anu, a cijela sura al-Rahman, recimo, predstavlja izuzetno stilogen i argumentacijski vrlo snažan poziv ljudima da razmišljaju o mnoštvu aspekata stvarnosti koji ukazuju na jedinstvenu, na božansku moć stvaranja.

neutemeljena u Kur'anu. Posrijedi je greška. Taj naziv je u najmanju ruku sporan jer sve nauke su islamske u smislu da je islam (Kur'an) zainteresiran za sve vrste nauka koje doprinose razumijevanju stvarnosti i Boga. Dakle, tu spadaju sve humanističke, društvene, prirodne, medicinske i druge nauke. Međutim, na tom fakultetu se ne izučavaju sve te nauke, čak ni većina njih, nego se izučavaju *nauke o islamu*, a to je nešto sasvim drugo (tefsir, hadis, fikh, kelam, akaid i sl.). Sintagma *islamske nauke* u nazivu ove institucije miješa dvije razine pa proizlazi da su samo teološke discipline *islamske*, a ostale nisu. To nije u skladu s Kur'anom. Kao što rekoh, sve nauke su islamske u smislu zainteresiranosti islama za njih, ali postoje *nauke o islamu*. Ovakva formulacija je „epistemološki čista“ jer ne dijeli stvarnost na „Božiju“ i „ne-Božiju“ nego razlikuje predmet proučavanja. Fizičar – da navedem već korišteni primjer – jest dio uleme u širem i u kur'anskom smislu, a teolog je samo specijalist za islam kao predmet. Takvo postavljanje stvari mijenja hijerarhiju znanja i pojam autoriteta.

Pravi naziv ove institucije mogao bi biti: Islamski teološki fakultet, Fakultet nauka o islamu, ili – najbolje – Fakultet islamskih studija. Ovaj posljednji naziv je ekvivalent arapskom nazivu (كلية الدراسات الإسلامية) u kome su dominantni i primarni teološki predmeti, oni koji se bave islamom, a u njihovoj funkciji su samo neki drugi, „sporedni“ predmeti, kao što je historija islama, arapski jezik i sl. Time bi se otklonila (implicitna) tvrdnja da su *islamske* samo one discipline koje se na njemu izučavaju.

U razmatranju ovog pitanja važno je voditi računa o tome za šta određena institucija priprema kadar. Fakultet koji ovdje spominjem priprema upravo onu vrstu kadra koja se danas zove *ulemom*, a to su imami, hatibi, vjeroučitelji. U tom smislu je on Islamski teološki fakultet, ili, eventualno, Fakultet islamskih studija. Ovaj fakultet ranije se zvao Islamski teološki fakultet a 1992. godine preimenovan je u Fakultet islamskih nauka. Ukoliko je namjera bila da se preimenovanjem zastupa jedinstvo znanja kakvo Kur'an postavlja, postignut je upravo suprotan rezultat jer se na njemu izučava islam kao vjera, Objava, normativni sistem i tako se (samo) te nauke priznaju kao islamske a sve ostale se implicitno isključuju iz toga pojma.

Prema izvornom Tekstu, koji razložno zastupam, *ulema* su svi oni koji posjeduju duboko, odgovorno i etički integrirano znanje. To uključuje sve nauke koje danas znamo po Frascatiјеvoj klasifikaciji.

No, valja imati u vidu da pri tome ostaje važno pitanje: Ko se smatra kompetentnim da tumači Kur'an, da donosi pravne/šerijatske odluke, fetve? To je domen specijalista, kao što i u drugim naukama postoje specijalisti, a tu vrstu specijalista promovirala je institucionalizacija religije tokom povijesti islamske civilizacije. Čini se da bi bilo uputno pri tome nazivati ovu vrstu

autoriteta upravo po njihovim specijalnostima: muhaddis, mufessir, kadija, ili prema njihovim hijerarhijskim pozicijama u strukturama vjerskih zajednica: reis, muftija i sl. Time bi opći i obuhvatni pojam *ulema* ostao „rezerviran“ za sve učenjake – u skladu s kur'anskim tekstom – a ne samo za religijske autoritete i time bi se izbjegla neopravdana, neutemeljena i u osnovi štetna diferencijacija učenjaka na vjersku ulemu i na one koji navodno nisu ulema – na „svjetovne“ učenjake. Ovaj model vraća kur'anskom jedinstvu znanja i uklanja vještačku podjelu uleme, daje dostojanstvo svim naukama, odnosno disciplinama.

Razdvajanje „religijskih“ i „ostalih“ znanja rezerviranjem naziva *ulema* samo za religijske autoritete oslabilo je jedinstvo intelektualnog „projekta“, ili koncepta.

Među ostalim negativnim posljedicama je to što su prirodne nauke ovim izgubile „metafizički okvir“ koji im je izvorno osiguran u kur'anskome tekstu jer ih nije diferencirao ni po kakvom osnovu. Istovremeno – to je posebno važno – na ovaj način se i sakralnome Tekstu, Kur'anu, makar i nehotice se sužava njegova izvorna širina. Štaviše, time se njegovo nerazlikovanje „vjerskog“ i „svjetovnog“ potencira naknadno „u korist“ „vjerskog“, a prema mome znanju i razumijevanju – Kur'an uopće ne pravi takvu podjelu. U tome jest specifičnost i velika prednost izvornog islama. U krajnjim konsekvencama proizlazi da je on u jednom povijesnom razdoblju, čije posljedice traju i danas, „izveden iz svoga konteksta“, i to je bio jedan od važnih razloga nastupajuće stagnacije muslimanskoga svijeta. Istovremeno se time snažno i autoritativno teologija zatvara u tekst, kao i pravo, te se čitave generacije umova muslimanskoga svijeta iscrpljuju u jurisprudenciji, apologetici, u taqlidu (oponašanju ili tradicionalizmu), u beskrajnom ispisivanju „komentarovih komentara“. Teologija se odvaja i zatvara u samodovoljnost, u neprikosnovenost religijskog autoriteta i time se gubi nužan kreativni civilizacijski poriv.

Diferencijacija nauka je uvod u stagnaciju muslimanskoga svijeta. Nužnost reinterpretacije

„Ne-ulema“, dakle naučnici koji su izvan institucionaliziranih religijskih autoriteta, gubeći „metafizički okvir“ gube i značajan dio autoriteta koji im pripada prema Kur'anu, a među brojnim posljedicama takvog novonastalog povijesnog pozicioniranja jest njihova prekomponirana društvena pozicija i značaj. U krajnjim konsekvencijama, to je neminovan put u *sakralizaciju društva* kakvu nije „naumio“ izvorni Tekst, te u stagnaciju „ne-ulemanskih“ struktura, odnosno nauka koje su izvan teologije i religijskih institucija. Silna

intelektualna energija tokom stoljeća usmjerena je na teološke nauke koje su se prečesto iscrpljivale u suštinskim formalnostima i epigoniji. To je, zapravo, povijesno dramatično izvođenje Teksta iz njegova konteksta, redukcionistička njegova interpretacija i projekcija, što nije moglo proći bez velikih posljedica za tu civilizaciju u cjelini. Danas je muslimanski svijet očigledno u stagnaciji, čak u jednoj zabrinjavajućoj vrsti zaostalosti, neinventivnosti i nekreativnosti. Razloga za to ima više (od kataklizmičnog mongolskog pustošenja 1258. godine pa nadalje), ali je nesumnjivo jedan od ključnih razloga upravo ovo o čemu govorim: promjena izvornog, kur'anskog koncepta nauke/uleme čime je Tekst u određenom povijesnom periodu uveden u fazu pogrešne interpretacije. Potrebna je njegova reinterpretacija, a to je danas, naravno, vrlo kompliciran proces, ako je uopće moguće.

Radi boljeg razumijevanja situacije koju opisujem, korisno je, uslovno, napraviti neke paralele ili kontraste sa situacijom u Evropi. I u Evropi i u muslimanskom svijetu u srednjem vijeku je znanje bilo religijski uokvireno; teologija je bila „kraljica nauka“. U tom smislu oba kulturalna kruga tada imaju slične „startne pozicije“. Evropa potom nije sačuvala „jedinstvo znanja“ jer ga je izgubila sekularizacijom, ali je istovremeno izgradila novi tip integracije kroz metodu/metodologiju i institucije. U muslimanskom svijetu se, međutim, razdvajanje dogodilo bez novog integrativnog „mehanizma“. Sekularizacijom, teologija gubi monopol, a nauka zadobiva slobodu. Cijena za to jest gubitak „metafizičkog jedinstva“, ali je dobitak u eksploziji inovacija. Dotle u muslimanskom svijetu medrese ostaju dominantne i snažno fokusirane na fikh, hadis, tefsir, kelam i sl., dakle na teološke discipline. Istina, to daje stabilnost kulturi, ili sistemu, ali je to istovremeno *stabilnost u zatvorenosti*, nekreativnost. To su idealni uslovi za stasanje tradicionalizma, epigonije i za pad dinamike.

Ma koliko se to činilo teškim u našoj stvarnosti, u datim okolnostima, nužno je redefinirati pojam *uleme*. Ulema su svi oni koji imaju duboko i odgovorno znanje a u okviru toga općeg pojma postoje specijalizirani alimi među kojima su i oni koji tumače Kur'an (mufessiri), koji tumače šerijat (fuqahā' i td.) Tako se postiže izuzetan cilj: gubi se monopol na istinu, ali se uspostavlja *specijalizacija u odgovornosti*. Time nauka prestaje biti hladna i neutralna jer ima *etički kompas* koji je utemeljen izvorno, u Kur'anu, a religija prestaje biti zatvorena u pravničke forme, prestaje biti formalnost i poza a postaje istinski i krajnje kreativno otvorena prema stvarnosti – upravo onako kako je ulemu i znanje situirao Kur'an. Na taj način se sakralni Tekst kreativno uvodi u kontekst kojeg kreira i mijenja, podstiče na stalne inovacije. Epigonija i civilizacijska sterilnost u takvim okolnostima nemaju nikakvih izgleda jer se pokazuju očigledno devijantnim (za razliku od sadašnjeg stanja u

muslimanskom svijetu u kome su tradicionalizam i epigonstvo dominantni) a dinamika postaje sveopća i krajnje perspektivna jer je vascijeli stvoreni svijet Božije djelo – prema Tekstu – pa su naučnici/ulema svih vrsta „privilegovani“ jer svojim naukama otkrivaju načela Božijega Stvaranja. U tome Tekstu – valja to i ovdje ponoviti – ulema nije reducirana na religijsku ulemu jer prema tome Tekstu nauka općenito i stvarnost nisu odvojene od vjere.

Nominiranje općenito a posebno nominiranje pojava, problema i sl. izuzetno je važno. S jedne strane, posmatrano „retroaktivno“, nominiranje proizlazi iz našeg (prethodnog) razumijevanja određenih pojava, našeg pozicioniranja prema njima a koje može biti znanstveničke naravi, metodološke, etičke i dr.; a na drugoj strani i u isti mah nominiranje značajno utječe na perspektivu našeg odnosa prema nominiranome. To je svojevrsno proizvođenje značenja za čiju analizu je naročito pozvana semiotika. Uostalom, kada je Bog odlučio stvoriti Čovjeka pa je to saopćio Melekima, ključni argument Njegov pred iznenađenim Melekima bio je u Ademovoj osposobljenosti da imenuje stvari.³

Vjerujem da je svrsishodno na ovome mjestu, u danome kontekstu, navesti primjer još jednog neadekvatnog imenovanja u vezi sa diferenciranjem uleme. Naime, u BiH od austrougarskog perioda do danas postoji institucija *reisu-l-ulema* (رئيس العلماء), što doslovno znači *poglavar/predsjednik uleme*. U skladu s prethodnim izlaganjem, trebalo bi taj naziv razumijevati kao *poglavar/starješina vjerskih auoriteta* (ulema) u BiH – prema već uvriježenom shvaćanju da se pojam *ulema* odnosi samo na vjerske autoritete, a ne na naučnike općenito. Međutim, faktički i funkcionalno, *reisu-l-ulema* u BiH je poglavar *svih muslimana* a ne samo uleme. To je ozbiljan problem u nominiranju jer je naziv institucije (*reisu-l-ulema*) u sukobu sa stvarnošću: iako je po nazivu poglavar učenjaka, on je faktički poglavar svih muslimana u BiH).

Dakle, ovdje je postavljena greška na dva nivoa. Prvo, odstupilo se od izvornog, od kuranskog teksta diferenciranjem nauka ne religijske i nereligijske. Drugo, ispostavlja se da su svi muslimani u BiH ulema budući da je svima njima poglavar *reisu-l-ulema*.

Austrougarska imperija je načinila, zapravo, krupnu povijesnu „podvalu“ bosanskim muslimanima i Bošnjacima.⁴

³ Kur'an, 2:30-33. O tome sam dostavio sam poseban rad pod naslovom „Semiotika prostora u sakralnome tekstu“, *Takvimu* za 2027. godinu.

⁴ Godine 1882. Austrougarska je uspostavila instituciju *reisu-l-uleme* kao poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Prvi *reisu-l-ulema* bio je Mustafa Hilmi Hadžiomerović, imenovan iste godine. Uz *reisu-l-ulemu* osnovano je i „organ učenjaka“ poznato kao *Ulema-medžlis*. Mnoge muslimanske zemlje nemaju ekvivalent *reisu-l-ulemi* kao vrhovnom poglavaru (kao što je u BiH), a u nekima je to veliki muftija.

Ovakve pojave u vezi sa ulemom korisno je markirati. Naročito korisna bila bi revizija navedenih pojmova i imenovanih institucija, kao i kritika opisane diferencijacije nauka općenito a koja je kur'anski neutemeljena. Istina, to je vrlo teško, ako je uopće moguće, jer su društvo i povijesna inercija odveć jaki; establišmenti i institucije pružile bi moćan otpor.

Literatura

1. Akyol, Mustafa, *Ponovno otvaranje muslimanskih umova. Povratak razumu, slobodi i toleranciji*, preveo Mirnes Kovač, Buybook, Sarajevo, 2023.
2. Asad, Muhamed, *Poruka Kur'ana*, preveo Hilmo Ćerimović, El Kalem, Sarajevo, 2004.
3. al-Faruqi, Ismail Ragi, *Islamization of Knowledge*, dostupno na: https://www.muslim-library.com/dl/books/English_Islamization_of_Knowledge_General_Principles_and_Work_Plan.pdf
4. Nasr, Seyyed Hossein, *Tradicionalni islam u modernom svijetu*, prevela Zulejha Riđanović, El Kalem, Sarajevo, 1994.
5. Nasr, Sayyid Husein, *Uvod u islamske kozmološke doktrine*, preveli Edin Kukavica i Enes Karić, Tuga, Sarajevo, 2007.
6. Rahman, Fazlur, *Duh islama*, preveo Andrija Grosberger, Beograd, 1983.
7. Ramadan, Tariq, *Radikalna reforma*, prevela Azra Mulović, CNS i El Kalem, Sarajevo, 2011.